

ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ: ΑΝΑΤΟΜΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Ανδρέας Μάνος

Καθηγητής Φιλοσοφίας του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Η ζωή, όταν έχει διαγράψει τις δόκιμες αξίες, ως προτάγματα της πορείας της, χάνει το νόημα και τους ουσιαστικούς σκοπούς της, παραμένοντας ανεργάτιστη. Σήμερα, είμαστε μάρτυρες μιας παγκόσμιας οικονομικής και ηθικής κρίσης. Τούτο δεν είναι μόνον σύγχρονο φαινόμενο. Μετά την κατάρρευση των ολοκληρωτικών καθεστώτων του ανατολικού συνασπισμού, ο καπιταλισμός, όπου ανθούσε, επιδείκνυε, με αυξανόμενη βεβαιότητα, την κρίση και τα άλυτα προβλήματα που επεσώρευε, έτσι που δεν ήταν διόλου παράλογος προφήτης εκείνος που προέλεγε την σύντομη και σίγουρη χρεωκοπία του. Αν αρχή οποιασδήποτε παιδείσεως είναι των ονομάτων η «επίσκεψις», θα λέγαμε ότι η ηθική σήμερα βρίσκεται στην επικαιρότητα, δεδομένου ότι η ανθρωπότης αντιμετωπίζει έντονο πρόβλημα επικοινωνίας, αλληλοκατανόησης και σεβασμού της ετερότητας. Η ηθική στην αρχαιοελληνική της εκδοχή αναφέρεται στην αναζήτηση ενός τρόπου ζωής, συνιστώντας έναν σημαντικό τομέα του φιλοσοφείν. Ο τρόπος αυτός ζωής στον Πλάτωνα προσλαμβάνει ουσιαστικό περιεχόμενο, όταν αποβλέπει στον κόσμο των ιδεών, στον Αριστοτέλη καταξιώνεται, όταν επιτυγχάνει την ευδαιμονία στον πρακτικό, αλλά κατ'εξοχήν, στον θεωρητικό βίο, στους Στωϊκούς ο τέλειος τύπος σοφού, διακρίνοντας μεταξύ των «εφ' ημίν» και των «ουκ εφ' ημίν», διαμορφώνει την ζωή του βάσει των πρώτων, μένοντας

απαθής στα δεύτερα, ενώ η φιλοσοφία, συμφώνως των αποτιμήσεων της Στοάς, έμοιαζε με παμφόρο αγρό, του οποίου ο φράκτης ήταν η λογική, τα δέντρα και η γη η φυσική και οι καρποί τους η ηθική, αντίληψη που δείχνει παραστατικά ότι η ηθική βρίσκεται στην καρδιά της φιλοσοφίας. Η ηθική στην νεώτερη και σύγχρονη πραγματικότητα δηλώνει την σχέση του ατομικού και του συλλογικού υποκειμένου με ό,τι συμβαίνει ιστορικά: ηθική των ανθρώπινων δικαιωμάτων, τεχνικοεπιστημονικά: βιοηθική, ηθική του έμβιου όντος, κοινωνικά: ηθική της συνύπαρξης και επικοινωνιακά: ηθική της επικοινωνίας¹.

Σήμερα, στο πλαίσιο της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης του πολιτισμού, ομολογείται, τόσο σε επίπεδο ατομικής όσο και συλλογικής συνείδησης, μια κρίση ηθικοκοινωνική, αλλά και επίσης πολιτικοοικονομική. Τί νοείται με τον όρο «κρίση»; Μια ασυνέχεια στην συνέχεια των πραγμάτων, των οποίων η ροή, για διάφορους λόγους, φθάνει σε ένα σημείο, όπου οι άνθρωποι, τόσο οι έχοντες οικουμενική συνείδηση όσο και οι καθοριζόμενοι από το σύστημα αξιών των τοπικών κοινωνιών, αισθάνονται ότι χάνουν την ηθική τους ελευθερία, διολισθαίνοντας στην τάξη του ενεργούμενου και του ηθικοκοινωνικού αυτόματου. Άλλωστε, η πανθομολογούμενη κρίση, η διαμορφούμενη από τα ηθικά κίνητρα και τους σκοπούς των ανθρώπων, δεν προσλαμβάνεται με τον ίδιο τρόπο από τις συνειδήσεις, κατά ανάλογον τρόπο που δεν κατανοείται ομοiotρόπως από όλους η ηθική. Πράγματι, το θεμελιώδες ερώτημα της ηθικής «τι

¹ Alain Badiou, *Η ηθική. Δοκίμιο για την συνείδηση του κακού*, μτφρ. Β. Σκολίδης - Κ. Μπόμπας, Scripta, Αθήνα, 1998, σελ.12.

πρέπει να πράξω;» απαντάται με διαφορετικό τρόπον από το κάθε άτομο και την κάθε κοινωνική ομάδα. Άλλοι κινούνται στα ενεργήματα των από το στενό ατομικό συμφέρον – κυρίαρχο κίνητρο των σύγχρονων καιρών-, άλλοι, επιδιώκοντας την επιτυχία, την φήμη και την δόξα τους, αδιαφορούν ως προς την ηθική αξία των μέσων που χρησιμοποιούν, ενώ ελάχιστοι δρουν, ταυτοχρόνως, για το καλό του συνόλου και για το καλό των ιδίων. Η κρίση δεν είναι σύγχρονο φαινόμενο, αφού διαπιστώνεται διαχρονικά και δικαιολογείται από το ότι υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ αυτού που μπορούμε να πράξουμε και αυτού που δεοντολογικά πρέπει ναπραχθεί. Αν τα πράγματα διαμορφώνονταν δεοντολογικά, οι αξίες θα ήσαν ιδεώδη και η κοινωνία θα είχε τον χαρακτήρα ενός ιδανικού συνόλου τέλειων όντων. Ωστόσο, τούτο δεν ισχύει στα ανθρώπινα, επειδή ο σπερματικός λόγος του αγαθού, ο ενύπαρκτος στην ανθρώπινη φύση, συνυπάρχει και προσλαμβάνει νόημα από την ταυτόχρονη ύπαρξη του κακού. Οι Πυθαγόρειοι υποστήριζαν ότι το κακό ανήκει στην αρνητική αξία του απείρου, ενώ το αγαθό εντάσσεται στην θετική αξία του πέρατος. Με άλλα λόγια το κακό πράττεται με πολλούς και διάφορους τρόπους, πράγμα εύκολο, ενώ το αγαθό πράττεται με έναν και μοναδικό τρόπο και, ως εκ τούτου, δυσκόλως επιτυγχάνεται.² Ως εκ τούτου, οι άνθρωποι είναι μοναδικώς αγαθοί και παντοιοτρόπως κακοί. Οι κρίσεις, ηθικές, κοινωνικές και οικονομικές, έχουν ως ορατά αίτια πολλά, κατ' εξοχήν πολιτικά, ενώ ως βαθύ αίτιο τους έχουν την αναγκαία

² Αριστ. *Ηθ. Νικ.*, B5, 1106b 28-35.

ύπαρξη του κακού στον κόσμο και την ελλειπτικότητα του ανθρωπίνου όντος.

Η ηθική κρίση, αν ληφθεί κατά προτεραιότητα, μεθερμηνεύεται σε κρίση αξιών, οδηγώντας, άσφαλτα, σε οικονομική κρίση, καθ' όμοιον τρόπο που και η οικονομική κρίση προκαλεί ηθική εξαθλίωση, αν θεωρηθεί ότι προηγείται εκείνης. Υποστηρίζουμε ότι τα δύο φαινόμενα έχουν διαλεκτική σχέση και παρατηρούνται ταυτοχρόνως. Ορισμένως, η απουσία συναίνεσης, σε τοπικό και σε παγκόσμιο επίπεδο, η αδυναμία της υιοθέτησης εκ μέρους ατόμων, κοινωνικών και πολιτικών ομάδων, μιας ελάχιστης κοινής αντίληψης περί ηθικής, βάσει της οποίας, κατά τις σκέψεις και τις πράξεις μας, να αποδίδεται σεβασμός στα συμφέροντα κάθε ατόμου επηρεαζόμενου απ' αυτές, επιδρά αρνητικά στην συμπεριφορά των ανθρώπων.³ Ο άκρατος ατομικισμός, η εκμετάλλευση, η αδιαφορία μπροστά στην δυστυχία και τον πόνο, ο εξαγιασμός των μέσων για την επίτευξη του σκοπού, ο οποίος είναι κοινός, σχεδόν, για όλους και συνίσταται στον πλουτισμό, την φήμη-δημοσιότητα και την εξουσία, επιβάλλουν συμπεριφορές, υπονομευτικές της κοινωνικής ευταξίας και της δικαιοσύνης. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την δομή και την λειτουργία ενός ανεξέλεγκτου καπιταλιστικού συστήματος, δημιουργεί ανεργία, παραγωγική αναρχία, αδικίες, υποβάθμιση του ανθρωπίνου προσώπου, με άλλα λόγια ορθώνει δισεπίλυτα οικονομικά προβλήματα. Ο σύγχρονος homo economicus, από την άλλη πλευρά, είτε

³ J. Rachels, *Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας*, μτφρ. Ξ. Μπαμιατζόγλου, επιμ. Φιλ. Παιονίδης, Οκτώ, Αθήνα, σελ. 35

ως ιδιοκτήτης είτε ως διευθυντής είτε ως σημαντικός παράγων μιας εταιρείας ή ενός πολυεθνικού οικονομικού οργανισμού, αντιμετωπίζει με την δέουσα στυγνότητα και ψυχρότητα το ανθρώπινο δυναμικό της επιχείρησης, ενώ είναι σπάνιες οι περιπτώσεις, όπου ο επιχειρηματίας θα μειώσει, σε μία μεγάλη κρίση, σημαντικά τα κέρδη του, προκειμένου να μην απολυθεί εργατικό προσωπικό.

Πράγματι, η οικονομική επιχείρηση δεν είναι ούτε καλή ούτε κακή, αλλά κερδίζει περισσότερα ή λιγότερα, μεγαλώνει ή μικραίνει, ενώ η αξία της είναι αποκλειστικώς εμπορική, με όλα τα παρεπόμενα. Η επιχειρησιακή γραφειοκρατία, λειτουργώντας μέσα στο μέγεθος ενός τεράστιου οικονομικού οργανισμού, διαχειρίζεται πράγματα και ανθρώπους με τον ίδιο τρόπο, πέραν της αγάπης και του μίσους, ψυχρά και απρόσωπα. Κατά τραγικό τρόπο, όλες οι δυνάμεις, που θα μπορούσαν να αλλάξουν τον εμπορικό και ωφελμιστικό χαρακτήρα της παγκόσμιας κοινωνίας, αποδύονται σε συναγωνισμούς ανθρωπιστικής φλυαρίας, χωρίς καμμία αποτελεσματικότητα. Επειδή η διαπλοκή ισχυρών πολιτικών και οικονομικών παραγόντων δεν επιτρέπει αλλαγή των κοινωνικών και οικονομικών δομών. Η κοινή γνώμη πνίγεται από την κυρίαρχη γνώμη. Η θεώρηση του εργαζομένου ως «αριθμού» και η έλλειψη αλτρουισμού στις εργασιακές και τις κοινωνικές σχέσεις φέρουν στο προσκήνιο τις αντιλήψεις του Nietzsche. Ενώ ο A.Schopenhauer υποστήριζε ότι κριτήριο της ηθικότητας είναι ο οίκτος, ο Nietzsche δίδασκε ότι αλτρουισμός και βοήθεια προς τον άλλον συνιστούν ενεργήματα των δούλων και ότι είναι δείγματα αδυναμίας. Ωστόσο, οι αντιλήψεις του

Nietzsche επιδέχονται πολλών ερμηνειών. Επηρεασμένος ο γερμανός στοχαστής από την θεωρία της εξέλιξης και από την αντίληψη περί επιβίωσης του ισχυρότερου, συντασσόταν εναντίον της υποταγής του ατόμου σε δυνάμεις εκτός του εαυτού του. Συνεπώς, ο Nietzsche καταφερόταν εναντίον της φιλαλληλίας, που ήταν αποτέλεσμα αδυναμίας και όχι δύναμης. Υποβάθμιζε μέχρι γελοιοποίησης τις περιπτώσεις, όπου η καλούμενη αγάπη προς τους άλλους είναι καρπός της κακής αγάπης προς τον εαυτό μας. Το ισχυρό άτομο, ο «υπεράνθρωπος» είναι το κατ'εξοχήν ον, το οποίο διαθέτει την μεγαθυμία να δίνει χωρίς αντάλλαγμα. Όποιο εγώ πορεύεται προς το εσύ, έχοντας δεδομένη την απώλεια του εγώ του, είναι περιφρονητέο.⁴ Αλλωστε, πολύ πριν από τον Nietzsche, ο Αριστοτέλης, αναλύοντας το πρόβλημα των ανθρώπινων σχέσεων, και ειδικώς της φιλίας, διέκρινε μεταξύ καλής και κακής φιλαυτίας, υποστηρίζοντας ότι οι πολλοί επικρίνουν, δικαιολογημένα, ως φίλους εκείνους που επιδιώκουν αποκλειστικά για τον εαυτό τους πλούτο, δόξα και ηδονές, αγνοώντας ότι παρατηρείται και μία άλλου τύπου φιλαυτία, συμφώνως προς την οποίαν ένα άτομο αρέσκεται να κοσμεί εαυτόν με έργα δικαιοσύνης, σωφροσύνης και των λοιπών αρετών, στάση που επαινείται.⁵ Αυτή είναι η αληθινή αγάπη προς τον εαυτό μας, χωρίς την οποίαν η εκδήλωση αγαπητικού συναισθήματος προς τους άλλους είναι ανέφικτη.

⁴ Πβ. Ε. Fromm, *Ο άνθρωπος για τον εαυτό του*, μτφρ. Δ. Θεοδωρακάτου, Μπουκουμάνης, Αθήνα, 1974, σελ. 173-174, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁵ Αριστ. *Ηθ. Νικ.* I 8, 1168b 13-28. Πβ. Α. Μάνου, *Η αρχαία φιλοσοφία ως τέχνη της ζωής*, Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2013, σελ. 59 κ.εξ.

Αναλύοντας περαιτέρω την κρίση, πέρα από το γεγονός ότι τα βασικά αίτια της είναι πολιτικά, αφού πολιτικά είναι και τα αίτια κάθε άλλου προβλήματος, δεδομένου ότι οι κυβερνήσεις και τα κοινοβούλια και ακόμη, σε πολλές περιπτώσεις, και η δικαστική εξουσία υπηρετούν, με το αζημίωτο, τα οικονομικά συμφέροντα των ισχυρών οικονομικών κύκλων, θα μπορούσε να ισχυριστεί κάποιος ότι η πανθομολογούμενη κρίση έχει και κάποιες άλλες παραμέτρους που αφορούν στον ατομικό πολίτη. Το σύγχρονο άτομο-πολίτης, παρότι το σύστημα τού αποκλείει τη συμμετοχή στην λήψη των αποφάσεων, δεν είναι άμοιρο ευθυνών ως προς το ότι αφέθηκε, με ακατανόητη παθητικότητα, να καθορίζεται το γούστο, οι πεποιθήσεις και τα ενεργήματά του από τους πανίσχυρους μηχανισμούς μαζικής προπαγάνδας, οι οποίοι τον καθιστούν ένα αυτοματοποιημένο ενεργούμενο, ανίκανο να αντιδράσει και να επαναστατήσει. Μια αληθινή «βουλή κοινοτήτων» θα μπορούσε, μαζί με τις άλλες μορφές εξουσίας, να φέρει τους πολίτες πιο κοντά στην λήψη αποφάσεων, οι οποίες θα είχαν κατεύθυνση όχι μόνον από τα πάνω προς τα κάτω, αλλά και από τα κάτω προς τα πάνω. Για ποιους λόγους ο σύγχρονος πολίτης μένει αδιάφορος μπροστά σε γνωστοποιήσεις στατιστικών που εκπλήσσουν δυσάρεστα; Ορισμένως, η περιουσία των τριών πιο πλουσίων ατόμων τού πλανήτη είναι μεγαλύτερη σε αξία από τα έσοδα του πληθυσμού των σαρανταοκτώ πτωχότερων χωρών «στις φτωχές χώρες το 75% των εσόδων δαπανάται στην διατροφή, ενώ στις πλούσιες χώρες το ποσοστό αυτό αγγίζει μόλις το 15%» ένα δισεκατομμύριο άνθρωποι δεν έχουν πρόσβαση στο πόσιμο νερό, ενώ

τρία δισεκατομμύρια άνθρωποι, ο μισός πληθυσμός της γης, πίνουν κακής ποιότητας νερό, έτσι που τριάντα χιλιάδες άτομα πεθαίνουν καθημερινά, λόγω συναφών προς το γεγονός αυτό ασθενειών.⁶ Ακόμη, εδώ και χρόνια, σαράντα, περίπου, χιλιάδες παιδιά πεθαίνουν καθημερινά από την πείνα. Το πρόβλημα των τρομερών αυτών ανισοτήτων δεν έχει μόνον επιπτώσεις σε όσους γίνονται αντικείμενα εκμετάλλευσης, αλλά επιδρά αρνητικά, με όμοιο και διαφορετικό τρόπο, και στην πλουτοκρατία.

Όπου το άτομο χρησιμοποιεί λανθασμένα, δηλαδή ατομικιστικά, εγωιστικά, τις δυνάμεις του για την πραγμάτωση των στόχων του, σε βάρος άλλων ανθρώπων, καταφέρεται πλήγμα εναντίον της ολοκληρωμένης ζωής. Μπροστά μας είναι ανοικτές οι δυνατότητες του καλού και του κακού. Στην ανθρώπινη οντότητα είναι ενύπαρκτες και οι δύο τάσεις. Όταν, και μόνον όταν ελλείπουν οι κατάλληλες συνθήκες για ολοκληρωμένη κοινωνική ζωή, ενεργοποιούνται οι παρορμήσεις της καταστροφής. Η πρωτεύουσα δυνατότητα είναι της ζωής, της δημιουργίας και της αγάπης, ενώ η δευτερεύουσα, εκείνη της καταστροφής, προκύπτει, όταν επικρατούν συνθήκες αντίθετες προς τις υπαρξιακές ανάγκες.⁷ Το κακό, πράγματι, είναι απουσία αγαθού όπως δίδασκαν οι Νεοπλατωνικοί. Η ηθική και η οικονομική κρίση βαίνουν παράλληλα και δεν πλήττουν όλους με τον ίδιο τρόπο. Η κατώτερη κοινωνική τάξη, οι μη προνομιούχες σε φυσικό πλούτο περιοχές του

⁶ Πβ. Α. Μάνου, Οι ψυχολογικές διαστάσεις της παγκόσμιας κρίσης, *Άνθρωπος και Τεχνολογία, Η παγκόσμια πολιτική και οικονομική κρίση*, Λεμεσός, Δήμος Κ. Πολεμιδιών, 2011, σελ. 41-50.

⁷ E. Fromm, *Ο άνθρωπος για τον εαυτό του*, σελ. 273 - 275.

κόσμου, οι ευπαθείς σε βιολογικές ή κοινωνικές νόσους ομάδες, ζουν καθημερινά τον κίνδυνο του θανάτου από την πείνα, τις μολύνσεις, τις ασθένειες και τις στερήσεις, ενώ, επίσης, δέχονται τις επιπτώσεις του βραχνά της ανεργίας. Από την άλλη πλευρά, η ιθύνουσα οικονομική και κοινωνική τάξη αντιμετωπίζει άλλης υφής οικονομικά και ηθικά προβλήματα, συναπτόμενα με τις απρόσωπες σχέσεις αλλοτρίωσης μεταξύ της οικονομικής διευθυντικής γραφειοκρατίας και των εργαζομένων, οι οποίοι αντιμετωπίζονται χωρίς αισθήματα, σαν, περίπου αντικείμενα⁸. Το ευαγγελικό «αγαπάτε αλλήλους», το αριστοτέλειο «ο άνθρωπος φύσει ζών πολιτικόν» και το στωϊκό «κατά φύσιν ζην» δεν συνιστούν ηθικές προστακτικές, αλλά αναγκαίες προϋποθέσεις υγιούς κοινωνικού και οικονομικού βίου, καθώς επίσης και όρους σωματικής, ψυχικής και πνευματικής υγείας. Η αγάπη, η ανάγκη της ύπαρξης υποστασιακής επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων και των λαών όλου του κόσμου, χωρίς διακρίσεις, και ένας φυσικός τρόπος ζωής, ανταποκρίσιμος στα αιτήματα της ανθρώπινης φύσης, συνιστούν αλληλοπεριχωρούμενα μεγέθη, χωρίς τα οποία η ζωή είναι κενή και μη βιωτή. Οι πολλοί, παρασυρόμενοι από τους λίγους «τυχερούς-άτυχους», νομίζουν ότι η ευτυχία έγκειται στον πλουτισμό, την χλιδή, την δόξα, την διασκέδαση και την αλυπία. Όσοι τα έχουν όλα αυτά, αναμφίβολα δεν είναι ευτυχείς. Αυτός είναι και ο λόγος που συχνά περιπίπτουν σε κατάθλιψη, λαμβάνουν αγχολυτικά χάπια, ναρκωτικές ουσίες και αλκοόλ. Η κατάθλιψη δεν είναι η βίωση της αβάσταχτης λύπης, αλλά η

⁸ Του αυτού, *Η υγιής κοινωνία*, μτφρ. Δ. Θεοδωρακάτου, Μπουκουμάνης, 1973, Αθήνα, σελ.162.

αδυναμία της αίσθησης τόσο της χαράς όσο και της λύπης. Ένα νεκρό συναίσθημα σε ένα ζωντανό σώμα.⁹ Ο ζωντανός, υγιής άνθρωπος χαίρεται και λυπάται μέσα στον κύκλο της ζωής. Ο Πλάτων δεν υποστήριξε στους *Νόμους* ότι η ηδονή και ο πόνος μοιάζουν με δύο πηγές, προερχόμενες από την μητέρα-φύση, για να χύνουν τα νερά τους στα πεδία της ζωής; Και όποιος λαμβάνει την σωστή ποσότητα, από την κατάλληλη πηγή, κατά την καίρια στιγμή, έχει όλα τα προτάγματα, για να διάγει ευδαίμονα βίον;¹⁰

Τα οικονομικά, τα κοινωνικά και τα προβλήματα συμπεριφοράς σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο είναι κρίσιμα. Οι ελπίδες και οι ιδέες του Διαφωτισμού έχουν ήδη διαψευστεί. Η επιστήμη, χωρίς ηθικό υπόβαθρο και χωρίς μεταφυσική στέγη, δεν μπορεί να πραγματώσει τα όνειρα του ανθρώπου για ελευθερία, δικαιοσύνη και ευημερία. Το τραγικό είναι ότι ο σύγχρονος άνθρωπος, αποδέχεται, πλήν ελαχίστων εξαιρέσεων, την επικρατούσα κατάσταση αδικίας, εκμετάλλευσης και αβάστακτων ανισοτήτων. Αν ο άνθρωπος δεν γίνει ανθρώπινος και η τεχνοκρατική κοινωνία δεν προσλάβει ανθρώπινο πρόσωπο, το τελευταίο περιεχόμενο του κουτιού της Πανδώρας θα παραμείνει νεκρό... Η μόνη λύση είναι το νόημα της μικρής ιστορίας του Jorge Bucay, που εκθέτω συμπυκνωμένη:

⁹ Αυτόθι, σελ. 252-254.

¹⁰ Πλάτ. *Νόμων*, Α 636 d5-e3. Πβ. Α. Μάνου, *Η αρχαία φιλοσοφία ως τέχνη βίου. Τα μέτρα του καιρού*. Gutenberg, Αθήνα, 2010, σελ. 218-219.

«Η μικρή χώρα των μεγάλων κουταλιών διαθέτει μονάχα δύο αίθουσες, την μαύρη και την άσπρη. Ο ταξιδευτής προχώρησε στο τέλος του διαδρόμου και μπροστά στην πόρτα του μαύρου δωματίου άκουσε βογκητά και κλάματα. Ανοίγοντας περίεργος την πόρτα, είδε εκατοντάδες άτομα γύρω από ένα πελώριο τραπέζι, στου οποίου το κέντρο υπήρχαν λαχταριστοί μεζέδες, που ωστόσο δεν ικανοποιούσαν την πείνα κανενός από τους ομοτράπεζους λιμοκτονούντες, παρότι όλοι κράταγαν από ένα κουτάλι που έφτανε ως το πιάτο, για τον λόγο ότι τα κουτάλια τους είχαν το διπλάσιο μήκος του χεριού τους και ήταν κολλημένα στις παλάμες τους... Όλοι είχαν πρόσβαση στο φαγητό, αλλά κανένας μόνος του, εκ των πραγμάτων, δεν μπορούσε να το φέρει στο στόμα του. Ο ταξιδιώτης, στρίβοντας αριστερά από το τέλος του διαδρόμου, βρέθηκε μπροστά στην άσπρη αίθουσα. Εκεί δεν άκουγε ούτε βογκητά ούτε παράπονα. Ανοίγοντας την πόρτα, είδε εκατοντάδες άτομα γύρω από ένα πελώριο τραπέζι, όπως στη μαύρη αίθουσα. Πάλι οι εκλεκτοί μεζέδες και πάλι τα μακριά κουτάλια, τα στερεωμένα στην παλάμη τους. Με μίαν διαφορά. Εδώ κανένας δεν ξέσπαγε σε κλάματα και κανένας δεν πέθαινε από την πείνα, επειδή, απλούστατα, ο ένας τάιζε τον άλλον..!».